

Vilmos és Benkő Loránd is szólt a Kniezsa-monográfia kapcsán (FARKAS VILMOS: NytudÉrt. 74. sz. 6; BENKŐ LORÁND: MNy. XLIX, 17, 20). A VárReg. *Békes* és *Bách* szavain lévő ékezeteket nem nevezhetjük tévedéseknek. Mindkét szó etimológiája indokolja a korai, ómagyar kori hosszú magánhangzót. Ezt bizonyítja, hogy a *Báchiensi* alak a XIII. század elején két ízben is, 1206-ban és 1234-ben eredeti, azaz nem átírt oklevélben előfordul ékezetes formában (GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp., 1966., 210–1; l. még KNEI ZSA: MNy. XXIV, 192). Az idézett két okleveles adat meggyőzően igazolja, hogy a hosszú magánhangzó ékezettel történő jelölése a XIII. század első felében nem minősíthető korszerűtlennek, s így a VárReg. 1550. évi kiadásának *Békes* és *Bách* alakja sem tekinthető a XVI. századi nyomdász modernizálásának.

A *Bács* földrajzi név a VárReg.-ban többször szerepel *Baach* alakban is (126., 129. eset; stb.), de *Bach*, *Baciensi* formában is. Ezek a változatok azonban csak a XIII. századi helyesírás kialakulatlanságára utalnak, s nem egyik vagy másik adat elvethetőségére.

A többi, betűkettőzéssel jelölt hosszú magánhangzós nevet itt most nem volt céлом felsorolni.

4. A VárReg. 1550. évi szövegének magyar neveken szereplő mellékjelei (fölül írt *petit e* betűk és ékezetek) alapvetően nem módosítják a szakirodalom korábbi megállapítását, hogy a VárReg.-nak az eredetihez képest 300 évvel későbbi kiadása megbízható alapot nyújt a XIII. század első fele magyar nyelvi jelenségeinek vizsgálatához. Ugyanis a fölül írt *e* betűk oly csekély számban fordulnak elő a nyomtatott szövegben, hogy a kiadónak az előszóban is jelzett törekvését mutatják a szövegűség betartására, az ékezettel ellátott magyar nevek pedig akár már a XIII. század első felében is szerepelhettek ékezettel.

K. FÁBIÁN ILONA

Szent Antal tüze

1. „Krankheitsnamen sind weniger aus der Erkenntnis von Wesen und dem natürlichen Ursachen der Krankheit gebildet, als auch der Beobachtung von Symptomen, den Namen des betroffenen Körperteils, dem Wunsche nach Heiligung oder Suche nach einem geheimnisvollen, ausserhalb der natürlichen Vorgänge oft wirkender Erreger” – állapítja meg a betegségelnevezésekről a HWDA. (Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Berlin und Leipzig, 1932–1933. Band V, 377–8). A dermatológia köréből származó betegségneveket BERDE KÁROLY (A magyar nép dermatológiája. Bp., 1940.) szerint az jellemzi, hogy „... a nép a kóralakokat nem is igyekszik egymástól elkülöníteni, legalábbis nem olyan mértékben, mint a természettudományos orvostan. Szinte nem is léteznek 'betegségek' csak betegség, és legfennebb ennek eredete lehet különböző. Ezért nem is érdeklí a diagnosis nosologiai tartalma, ő legfennebb az eredetre kíváncsi, s ősi betegségneveit ezek szerint is formálta” (i. m. 7), majd művében másutt ezt írja: „a népi patológiában tulajdonképpen nincsenek betegségek ... hanem csak 'betegség' van, akár név nélkül is. Itt az eredet számít, azon van a hangsúly, és ennek megállapításából áll a diagnosis és egyben a be-

tegség neve is” (i. m. 84). ILMARI MANNINEN (Die dämonistische Krankheiten im finnischen Volksaberglaube. FFC. 45. Loviisa, 1922. 199–202) a finn betegségnévek egy részét vizsgálva figyelmeztet arra, hogy az ősi finn betegségnévek megalkotásában az eredet játszott nagy szerepet, a betegség okának megnevezése – a betegségdémon neve – egyben a betegség elnevezése is lett.

2. A magyar betegségnévek névadási indítékait, okait vizsgálva számos megoldási lehetőség felfedezhető (ennek részletes kifejtése egy nagyobb munka tárgya lesz), s ezek mindegyike összefüggésben van a népi gyógyászat kóroktani, diagnosztikai és terápiái felfogásával. „A népi betegségszemlélet minden bajnak megadja az okát – írja GRYNÆUS TAMÁS (NéprLex. III, 726) –, többnyire felismerik a külső hatást (pl. ütés, erőltetés), amely a betegséget előidézte, de nem kevés az olyan magyarázatoknak a száma, amelyek természetfeletti lények vagy rontó személyek (...) ártalmaival magyarázzák a betegség okát. Néhány betegség okozójának bizonyos testbe bejutott állatot tartanak (...). Ismeretes az a magyarázat is, hogy bizonyos testrészek elmozdulnak (...), és ez okozza a fájdalmat, a betegséget”.

Népi és régi betegségnéveink e szemléletet tanúsítják: a *dög*, a *hagymáz*, az *íz*, a *süly* s talán az *orbánc* ősi betegségdémonaink neve volt (I. MANNINEN i. m. 200; GALGÓCZI LÁSZLÓ: *Orbánc* 'erysipelas'. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, 1981. I, 65–73), a *boszorkány*, *lidérc*, *szélütés*, *igézet*, *rontás*, *tétemény* betegségnévek a középkori démonológiával vannak kapcsolatban. A testbe bejutott állatok elképzelése lehet az alapja a *torokgyík*, *szórféreg* elnevezéseknek. Diagnosztikai nevekre is találunk példákat: *szeplő*, *tarjag*, *görcs*, *kelevény*, *túr* stb. (I. BERDE KÁROLY i. m. 79–81), s ide tartoznak a szubjektív érzéseket kifejező betegségnévek is, mint pl.: *forró betegség*, *hideglelés*, *tüzes fene*.

3. A *szent Antal tüze* betegségnév eredetének magyarázatakor is célszerű figyelmünket az általa jelölt kór mibenlétére fordítani.

A nyelvtörténeti adatok vallomása alapján e név a XVI. századtól mutatható ki nyelvünkben: 1533: „Sacer ignis est morbus que^m sancti Antonij igne^m uocant: Das helsch feuer ader sant Antonien feuer: *Szent Antal tüze*; Pruna idem, Ignis persicus idem, Carbo idem” (Murm. 209: RMGL. 722); 1577: „cancer: ein krebs: vel morbus: *zent Antal twze*; herpeta: fene betegsegh vagy *Szent Antal twze*; sacer ignis: fene vagj *Szent Antal twze*” (KolGL.²: RMGL. i. h.); 1585: „Sacer ignis, ignis persicus: *Szent Antal tüze*” (GörGL.²: RMGL. i. h.); „pusula: *Zent Antal twze*” (C. 878). A szó-tári adatok mellett a korabeli orvosi könyvekben, füveskönyvekben is megtalálható: 1577. k.: „Orbanczrol, es *Szenth Antal Twzerél*. Erysipelas s(im)plex Orban(cz) Erysipelas vl... ratum Vel ... Sacer ignis *S(z)ent Antal Twze*” (OrvK. IV, 13a); 1579/1979: „De Rosa: ... Ha az borban főtt rózsát az hasra kötöd az hévsége megállatja, sőt Erisypelata, azaz Cangraenam, azaz Ignem sacrum, az *Szent Antal tüzet* is megoltja” (MELIUS PÉTER, Herbárium 24); 1588: „Chyuz dagadast auagy *zent Antal tőzet*, vörös közuennek is hyviak ...” (FRANK, HasznK. 16: NySz.). Későbbi adatok közül egy boszorkányperből lehet idézni: 1744: „Más alkalmatossággal az Rab asszony a Fatenshoz menvén kért ótalan meszet, és mivel nem volt nem is adott néki, azon estve egy Szunyogh megh csipte az lábát, és másnapra olly roszul lettek az labaj, és ugj el dagadt, hogy reá sem haghatot, abban sinlődvén pedigh panaszkodot az Rabnak is, hogy miért rontotta megh az labat, és gyógyicsa megh 3 Nap mulva más-

kép Urak elejbe adgya, de az Rab felelt, hogy az nem Rontás, hanem Patecs vagy *Sz. Antal tüze*, de meg jobbul 3 Nap mulván ...” (SCHRAM FERENC, A magyarországi boszorkányperek. I, 472).

Az adatok összevetéséből kiviláglik, hogy a *szent Antal tüze* különböző betegségek neve volt, s rá is érvényes a megállapítás: „Derselbe krankheitsname bezeichnet in wirklichkeit verschiedene krankheiten, während eine krankheit wieder verschiedene namen hat” (MANNINEN i. m. 198). A betegség részletes leírásával először a „XVI. századi orvosi könyv”-ben találkozhatunk: „Az Orbancz es az Szenth Antal Twzge myndénnyk félleth valo Eges, ky az Testnek félle rezure ettetyk ky, de Nyilwan valo es lathato dagadafa nynchen, es ahol vagyon azt az rezth sem fél nem dagagtya, sem el ky nem terytü ... Valamely rezben esyk azth eresse ragya es egethy, Az Szgy vgyan Sarga ßynw veorés ...” (A *szent Antal tüze*nek) keth formája vagyon. Merth az Egykkel chyak az bérnek félle reze Melýsegnekwl sebésfedyk megh, kyben korpa modu chýerepezefék leznek. Masyk kynek sebéfwlefe az Bérben melyebben megien be, kybél (megh fakadvan az pattagozasok) Ver yw ky, genyetseggel elegy” (Orvk. IV, 13a-b). Vajon jellemzik-e ezek a tünetek a többi, *Szent Antal tüze* nevet viselő betegséget? A Murmelliusnál szereplő *pruna* a magyar *pokolvar*-ral azonosítható (I. BARTS JÓZSEF, Orvosgyógyszerészeti műszótár. Bp., 1884.), s az Orvk. tanúsága szerint a *pokolvar* latin megfelelői *carbunculus* (Murm.: *carbo*), *anthrax*, *ignis persicus*: „Ez valamely reben az Testnek ky wthý magath, azonnal azt megh egety, es kérés-kérwl egé pattogzasokath yndyth. Az Egesnek penigh ereyewel az wthan fekete vagy Hamuzyn zabafu Var lezen raytha ... Az megh gyuladoth reß soha genyetsegge nem valtozyk, de az forrosaghtul megh Egwen az rothadth testnek vglgyet ky vethy, Melý onneth ky eswen annak az helye Nagy Meely vndokfagos Seb lezen” (Orvk. 527). A KolGI.-ban szereplő *cancer* – mint a forrásból kiderül – a magyar *fene*: „Az Fene kemeny es kerekdyd dagadas, olyan gynw mynt az Rak, es Nem egy formayu, Neha az Erek kérfkérwl fel fuwa wadnak, kyk awagy zederyes awagy Fekete ßynwk, ky fáydalommal es Neha forrosaggal vagyon” (Orvk. 535). CALEPINUS szótárában lévő *pusula* eves, gennyel teli sebet jelent, MELIUS *cangraenája* a Gyöngy-Szt.-ben (3705) „*Franchws war*”, vagyis ’mérge kelés, *fene*. A boszorkányperben szereplő *patécs* a népi gyógyászatban: *lázás bőrkiütés, himlő, bányahimlő, fekete himlő, skarlát, hagymáz* (tífusz) és *hagymázos kiütés*. Tehát a *szent Antal tüze* betegségnév a régi magyar nyelvben tüneteikben hasonló betegségek neve volt, s ezek jellemzője: égő, vöröses-feketés fekély, fekélyes seb.

Betegségnevünk a mai népi gyógyászatban főleg ’orbánc’ jelentésű, illetve annak egyik fajtáját jelenti (MTSz., SzegSz., NéprLex.). A két betegség azonosságával először PÁPAI PÁRIZ FERENCnél találkozunk a szótárában és a Pax Corporisban (294): „Az Orbánczról es szent Antal tűzéről. E’ Nyavalya esik az Epe-sárnak (*bilis*) a’ vérrrel együtt az erekben felforrásától, es a’ bőr alá ki-verődésétől a’honná a’ bőr megtarjagofodik, tűzesedik, melly tűz terjed nagy fájdalommal es hévűséggel, ugy hogy néha a’ nagy hévűség miatt fel-is tsattan a’ bőr fok apró hójagokkal.” Az Orvk. írója még a két betegség különbségéről beszél: „Orbanczrol, es Szenth Antal Twzgerél. ... Ket fele penygh: A eggyk lassu, ky chyak hogy Egé es vérés, de Sebefwlefnekwl vagyon. Ez az Orbancz. A masyk Megh Sebésfedyk Es ez az Szenth Antal Twzge” (Orvk. IV. 13a). MELIUS PÉTER is két különböző betegségnek tartja: „De Arnog-

losso ... Ha a fülfüvel öszeölgítéd az utifü vizét vagy succusát, tüzes, mérges Antal tüzet, orbáncot gyógyít” (Herbárium 149). A két betegség tüneteiben hasonló volt, ezért történhetett meg az *orbánc* – *szent Antal tüze* 'erysipelas' jelentéségybeesés. De a nép érez bizonyos különbséget: „Vagy tíz napja orbáncban fekszem. Először ugyan azt hittem, Szent Antal tüze, de a doktor azt mondta, orbánc, s ezt olyan tisztelettel mondta, hogy gondolkodóba ejtett vele. Tudom, hogy a doktorom olyan ember, aki csak az igazi tekintélyeket tiszteli, márpedig én sohase vettem észre a Daru utcában, hogy a Szent Antal tüzét valami különös megbecsülésben részesítették volna a kiskunok” (MÓRA FERENC, Szent Antal tüze. Délmagyarország 69. évf. 43. sz. 2). A *szent Antal tüze*-ről így beszélnek a moldvai csángók: „Az én ángyomat szënt Antal – uty szoktuk mondani – szënt Antal tüze bëlepte, hogy egész feje megdagadot, szëmeji, ugy egész képje, hogy akkora vót nagy vót, mint egy naty tök ... az egész izé az egész lemënt a bőr a képiról, s még e haja és a fejról ...” (HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó beszélgetések 149). Az orbánc pedig az adatok alapján a lábról vagy a kézről indul ki. Úgy különbözteti meg a két betegséget a nép, mint az orvosi könyv írója: az *orbánc* „Labban megyen”.

4. A betegségnev eredetének magyarázatát segíti a betegség gyógyításának ismerete is. ERDÉLYI ZSUZSANNA (Hegyet hágék, lőtöt lépék. Bp., é. n. [1976.] 112–121) két ráolvasást is közöl a *szent Antal tüze*-re: „Szent Antal tüze. Elindult Szent Antal hét fiával, hét lányával, hetvenhétféle unokájával | Tüzes orbáncos dagadott sebeivel, | Fene farkasival, vad oroszlánjaival ...” – kezdődik a 6. ráolvasás. Az idézett részletben szereplő Szent Antal – betegségnevünk névadója – Remete Szent Antal, a gyulladási betegek védőszentje. Kultuszát a Franciaországban alapított antonita rend honosította meg hazánkban. E rend egyik célkitűzése volt, hogy anyarostól megtisztított gabonát, illetve ebből süített kenyeret adjon a népnek, hogy az anyarosz okozta súlyos mérgezést, az ergotizmust visszaszorítsa, amely a középkorban tömeges megbetegedést okozott. Az ergotizmus tünetei hasonlóak voltak az üszkösödéshez és az orbáncéhoz, így e betegségek neve keveredhetett, s keveredett. (BÁLINT SÁNDOR, Népünk ünnepei Szeged, é. n. [1938.] 265).

Az ERDÉLYI ZSUZSANNA által közölt másik, a 7. ráolvasás a *szent Antal tüze* betegségnev más jelentésére utal: „Szent Antal tüze 'Nálunk oszt mikor fáj a feje’” c. ráolvasás után olvashatjuk: „Ez a Szent Antal tüze hasznos. Ha egyéb testye fáj es mert oda hülés rekedt belé, akkor azt nevezik Szent-Antal tüzinek. Ezt igen régi asszonyoktól hallottam én. Lássák Sándor es, mikor feit fájtassa, hát akkor muszáj olvassak, akárhol legyek. S akkor megcsendesedik’” (i. m. 118). Itt a betegségnev jelentése 'valamilyen fájdalom, különösen fejfájás' (e jelentés egyébként a *csüszal* való azonosításból is kifejlődhetett).

A betegség gyógyítása a kezdetleges analógia módszerével történik: „Rájtám ... vót a szentántáltüze. Egy Ántál nevü embër kovát, a két kovát csiszoltá össze, és ojan szikrákát hánt, közbe ő válami imát mondott, es ákkor utánna ... ákkor piroskukoricával és úrnápi száraz piros rózsálevéllel még lett füstölvé, és rozslisztés zácskóval bë lett kötvé, és áz el is múltott’” (Néprajz és Nytud. XVII–XVIII, 274).

5. A vizsgálat eredményeit áttekintve megállapíthatjuk, hogy a *szent Antal tüze* betegségnev a védőszentes betegségelnevezések közé sorolható, ahol a névben szereplő tulajdonnév a betegségben szenvedők patrónusa (hasonlóan mint a *morbus St. Jobi*,

morbus St. Reginae 'szifilisz'), a birtokszóként szereplő köznévi pedig a betegség legjellemzőbb jegyére utal (ez annak ellenére is kimondható, hogy a névadás indítékait vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül az *ignis sacer* és az *ignis persicus* latin elnevezéseket). A betegségnév kialakulásában és elterjedésében nagy szerepet játszott a nyelvi tabu és ezzel összefüggésben az eufémia.

GALGÓCZI LÁSZLÓ

Még egyszer név szavunk eredetéről

1. Dolgozatomban *név* szavunk szócsaládjának etimológiai vizsgálatát kísérem meg. Céлом az volt, hogy nyelvünk e fontos, régi elemét a szócsaládba vonható szavak kapcsolatainak felderítésével az eddigi kutatásokhoz képest tágabb körű összefüggésekbe állítsam.

Mielőtt rátérnék *név* szavunk eredetének vizsgálatára, szeretném felvázolni azt az elméleti keretet, amelybe a dolgozat beilleszthető. Röviden szólok azokról a módszertani elvekről is, melyeket a szavak elemzésénél követtem.

2. Századunk nyelvtudományának nagy eredményei kétségkívül az állapot vizsgálatából születtek meg: a F. de SAUSSURE munkássága nyomán kibontakozó modern leíró nyelvészet keretében. A „Cours de linguistique générale” megjelenése után létrejövő különböző felfogású és módszerű strukturalista iskolák az állapot összefüggéseit igyekeznek feltárni, a rendszer működésének megismerésére törekcsenek.

E felhalmozott ismeretanyag, a nyelvi rendszer összefüggéseinek mind pontosabb feltérképezése — úgy gondolom — nem csupán a jövő szinkrón kutatásainak nélkülözhetetlen alapja, hanem hozzájárulhat a nyelvtörténeti kutatások további fejlődéséhez, ma még tisztázatlan kérdéseinek megválaszolásához is. A szinkrón kutatások eredményei segíthetik a változások természetének, lefolyásának, irányának a mélyebb megértését. Ez azért válhat lehetővé, mert a feltárt szinkrón összefüggések mind jobban megvilágítják, hogy az állapot mozgásformáiban az a történeti folyamat reprodukálódik, melyben a nyelvi rendszer maga létrejött. A történeti fejlődés eredménye: az adott nyelvállapot magában foglalja specifikus struktúrája kialakulásának a történetét. Ez az oka annak, hogy a szinkrón rendszer egyre pontosabb megismerése fontos lehet a nyelvtörténeti kutatások számára is. (A történet és az állapot belső összefüggésére l. ZSILKA JÁNOS, A nyelvi mozgásformák dialektikája. Bp., 1973. 114–5; Jelentésintegráció. Bp., 1978. 388–414; De constructione. Bp., 1982. 153–214; HORVÁTH KATALIN, Transzformációs csoportok a magyarban. Bp., 1983. 22–55.)

3. A vázolt összefüggés az etimológiai kutatásokban szintén hasznosítható: a szócsaládok természetének, elemei számának, az elemek kapcsolatainak, az egymástól messze szakadt szavak összetartozásának a kiderítésében. A morfológia síkján az egy alapszóból levezethető szavak könnyen összeköthetők, hiszen a szócsalád tagjai az adott nyelvre jellemző formális eljárások felhasználásával azonos töből jönnek létre. A származékszavak nem a nyelv abszolút önkényes elemeinek a számát növelik, hanem — F. de SAUSSURE kifejezésével élve — a viszonylagosan motiváltakét, mivel az alapszóból érthetők meg, ahhoz képest vannak érvényben.